

Сергій Конча

Місце України серед цивілізацій світу

В статті окреслюється зміст поняття «цивілізація», формулюються основні зовнішні критерії розрізнення локальних цивілізацій, визначається цивілізаційна належність України та намічаються перспективи її цивілізаційного розвитку.

The concept of «civilization» is traced in the article, also the basic external criterion of distinguishing for local civilization are formulated, the civilization appliance of Ukraine are determined and the perspectives of its civilization development are outlined.

Поняття цивілізації. Численні спроби окреслити поняття цивілізації та визначити наукові підходи до нього на перший погляд можуть вражати своєю розмаїтістю і строкатістю. Проте систематизація визначень дає змогу побачити, що за ними насправді стоїть доволі близький і в більшості аспектів навіть тотожний набір сутностей. Звернувшись заради спрощення задачі [детальніше див.: 23, с. 9–35] до узагальнення визначень поняття, вміщеному у російській «Вікіпедії» [29], знайдемо таку їх типологію.

1. Загально-філософське значення – соціальна форма буття матерії, людська цивілізація в масштабі космічного устрою.

2. Історико-філософське значення – єдність історичного процесу та сукупність матеріально-технічних й духовних досягнень людства в ході цього процесу.

3. Стадія всесвітнього історичного процесу, виражена досягненням певного рівня соціальності (ера саморегуляції та відтворення матеріальних благ при відносній незалежності від природи).

4. Локалізоване у часі й просторі суспільство, що розуміється як цілісна автономна система, яка вміщує комплекс економічних, політичних, соціальних і духовних підсистем та має циклічний розвиток (розвивається за законами вітальних (життєвих) циклів).

До цих визначень маємо очевидно ще додати доволі поширене розуміння цивілізації як технологічної (організаційної, механічної) сторони буття суспільства. В цьому сенсі «цивілізація» як технологічний («зовнішній») аспект людської діяльності протиставляється «культурі», як духовному («внутрішньому») аспекту. Особливо поширене в середовищі німецькомовних шкіл антропології це розуміння знайшло також певне вираження в концепції суспільно-історичного розвитку О. Шпенглера, набувши у нього, однак, не стільки сутнісного («духовний – технічний»), скільки стадіального («піднесення – занепад») протиставлення.

Залишивши поки що в стороні останнє розуміння, з очевидністю побачимо, що перші два виражають те саме, що «людство» (у найширшому сенсі) = «діяльність людства у сукупності з продуктами діяльності». «Цивілізація» виступає, таким чином, уособленням того, що вийшло за межі неокультуреної (непідкореної людиною) природи і фактично збігається з поширеним розумінням поняття «загально-людська культура». Таким чином, перші два визначення надто узагальнюють сутність, фактично позбавляючи термін «цивілізація» конкретності.

Отже, в нас лишаються два розуміння поняття – як стадії процесу розвитку людства і як локусу, вираженого особливим і неповторним набором проявів людської діяльності, що втілюють особливу форму історичного поступу. Неважко бачити, що ці визначення не тільки не вступають у суперечність, але можуть взаємодоповнюватись в процесі дослідження історичних шляхів розвитку людства, поділеного на значну кількість локусів, втілених етнічними утвореннями, політичними об'єднаннями, господарчо-економічними формаціями, релігійними конфесіями тощо.

Таким чином, цивілізація є певною стадією у розвитку людства, але оскільки останнє не може бути визнане в культурно-історичному відношенні єдиним (цілісним), поняття цивілізації не менш правомірно співвідноситься і з певними його локусами, втілюючи ряд ознак, що відрізняють одне локальне суспільство від інших.

Проблема неолітичної цивілізації. Важливими питаннями, які постають перед нами і є необхідними для подальшого уточнення поняття «цивілізація», стають питання окреслення рамок тієї стадії суспільного розвитку, яка дорівнює цивілізації, а також визначення критеріїв, за якими мають розрізнитися локальні цивілізації.

Зазвичай поняття «цивілізоване суспільство» прикладають до суспільства (країни, народу), що веде міський спосіб життя і має писемність [23, с. 20–21]. Навіть на побутовому рівні поняття «цивілізація» нерідко співвідноситься з сукупністю благ, що несе з собою міський устрій, а під «цивілізованою людиною» розуміється, насамперед, людина вихована в міському середовищі та (або) освічена – писемна й начитана.

Проте останнім часом усе частіше здійснюються спроби розширити обсяг поняття «цивілізоване суспільство», співвідносячи його з рівнем розвитку, що відзначається відтворювальним способом економічної діяльності – тобто землеробством і скотарством (а також ткацтвом, обробкою металів, виробленням керамічного посуду тощо) [4, с. 6–8; 12, т. 1, с. 488–491; 18, с. 32; 31]. Епоху цивілізованих суспільств («стадію цивілізації») від нецивілізованих («доцивілізаційних») має відокремлювати, на думку ряду авторів, процес опанування згаданими вище галузями діяльності, що був умовно найменованим англійським культурологом і археологом Гордоном Чайлдом «неолітичною революцією». Такий підхід до розуміння цивілізації, зокрема, покладено і до процитованого вище «вікіпедійного» визначення цивілізації № 3 – як «стадії відтворення матеріальних благ».

Приставши до такого підходу, ми мали би віднести початок доби цивілізації до X–VIII тис. до н. е. (= часу опанування відтворювальною економікою на Близькому Сході), а початки її в Україні покласти біля VII–VI тис. до н. е. До цивілізованих суспільств у межах України мають бути віднесені не лише носії широковідомої трипільської археологічної культури (V–IV тис. до н. е.), а й степові скотарські спільноти, репрезентовані середньостогівською, «ямною», «катакомбною» культурами тощо. До кола цивілізацій мають бути віднесені також ранньонеолітичні суспільства, представлені на теренах України буго-дністровською, мариупольською, частково дніпро-донецькою культурами, попри те, що своїм матеріальним комплексом вони мало відрізняються від давніших і сучасних їм мисливських суспільств (культур) [6, с. 157–234].

Само собою, до цивілізованих маємо віднести ті скотарські і землеробські суспільства, які існували в епоху міст, писемності й держав, але самі не мали ні першого, ні другого. Зокрема, такими є кочові суспільства гунів, печенігів, половців, племена давніх германців і слов'ян перших століть н. е. тощо, які на сторінках історичних праць, зазви-

чай, кваліфікуються як «варварська периферія» цивілізацій і руйнівники останніх.

Дотримуючись тих же критеріїв, до кола цивілізованих суспільств маємо віднести переважну більшість народів Африки та Океанії, значну частину аборигенних племен обох Америк, оскільки, на момент відкриття їх європейцями, вони володіли землеробством і (або) скотарством [1; 21].

Також до кола цивілізованих суспільств ми мали би віднести суспільства оленярів Сибіру і Крайньої Півночі, адже економічну основу їхнього життя становить випасання свійської худоби (оленячих стад) а, відтак, вони так само перебувають на рівні відтворення матеріальних благ.

Як бачимо, часовий і географічний простір цивілізацій, за умови прийняття означеного підходу, надзвичайно розширюється, обіймаючи переважну більшість історично відомих людських суспільств. Наслідком прийняття означеної концепції виявляється також те, що в одному «стадіальному секторі» опиняються античні елліни і тріпільці, англійці і полінезійці, мешканці сучасних мегаполісів й оленярі Півночі, римляни й гуни, шумери і зулуси, майя й ірокези тощо.

Вже із сказаного можна бачити, що запропонований рядом сучасних авторів «революційний» підхід до розуміння цивілізації, як стадії відтворювального виробництва, що почалася в добу неоліту, не видається прийнятним. Детальніше дану позицію можемо обґрунтувати наступним.

1. Виправданням ширшого використання терміну «цивілізація», ніж це було прийнято, скажімо, в радянській науці (= «класове суспільство з містами та писемністю»), на перший погляд, може слугувати доволі широке його вживання в розробках західних вчених. Однак в західних наукових традиціях не існує загальноприйнятої норми вживання терміну – там справді зустрічаємо такі формулювання як «цивілізація кочовиків» або «цивілізації неолітичної доби», але поряд з цим знайдемо: «цивілізація давньокам'яної доби», «цивілізація бронзової доби» [31], «цивілізація лісу», «цивілізації гір», «цивілізація лука» і навіть «цивілізація ручного рубила!» Інакше кажучи, одні автори використовують поняття «цивілізація» у тому сенсі, що у вітчизняній науковій традиції прийнято називати «культурно-історична епоха», інші – у сенсі «культура», ще інші у сенсі «культурно-господарчий тип» [16, с. 8]. Нерідко зустрічаємо розуміння цивілізації як суто технологічного аспекту діяльності людини, протиставленому культурі, як духовному аспекту діяльності. При такому розмаїтті підходів апелювання до «західного розуміння поняття» не може бути визнане слушним.

2. Пропозиція закріпити за поняттям «цивілізація» позначення суспільств з відтворювальною економікою виглядає незручною з того погляду, що доводиться кожного разу робити уточнення на кшталт: «писемна цивілізація», «дописемна цивілізація», «представники кочової цивілізації», «носії міської цивілізації» і т. п. У той же час, підхід запропонований свого часу Л. Морганом, чітко сформульований Г. Чайлдом і тривалий час прийнятий у радянській науці [16, с. 8–9], дозволяє однозначно розуміти під поняттям «цивілізація» урбанізоване суспільство з писемною традицією і державною організацією і не звертатись до громіздких уточнень.

3. Пов'язання початків цивілізації з неолітичною стадією розвитку людства, виводить це поняття на принципово іншій змістовний рівень у порівнянні з тим, якого було досягнуто в працях Г. Рюккерта, Н. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, що вимагало би нового теоретичного обґрунтування принципів становлення й еволюції «цивілізації» в новому категоріальному наповненні поняття. Проте, його

прибічники приєднують цілу неолітичну добу до цивілізаційної стадії розвитку людства суто механічно, розглядаючи її, по суті, як певну всесвітню стадію розвитку [12, т. I, с. 489, т. III, с. 18; 29]. Останнє докорінно суперечить самій суті «цивілізаційного» підходу до розуміння історичного процесу, що його на словах поділяють означені теоретики.

4. З прийняттям розуміння початку цивілізації, як переходу до відтворювальної економіки, постає ряд класифікаційних й оціночних проблем. Зокрема, проведення диференційного кордону на підставі опанування скотарством, змусить віднести континентальних чукчів, що випасають свійських оленів, до цивілізованих народів, а берегових, що полюють на морського звіра, – до нецивілізованих. При цьому обидва суспільства практично не відрізняються ані мовою, ані основними рисами матеріальної й духовної культури, ані, по великому рахунку, рівнем життя [21, с. 633–635]. Подібні теоретичні колізії на прикладах з етнографії можна приводити у великій кількості. Ще більше проблем постане при оцінці археологічно відомих суспільств.

5. Найпринциповішим аргументом на користь пов'язання початків цивілізації з неолітичною революцією висувається обставина існування, подекуди вже в епоху раннього неоліту, великих, існуючих тривалий час поселень, що рядом авторів кваліфікуються як «протоміста». Це явище дає навіть підставу говорити, що «неолітична революція» збігається з «революцією» міською – тобто з початками міської культури у всесвітньому масштабі [12, т. 1, с. 490] (зауважимо, що тим самим, ці автори фактично зближують своє розуміння цивілізації, як стадії відтворюючої економіки, з традиційним її розумінням як культури міст).

Дійсно, нині відомо вже чимало неолітичних поселень, що багатьма рисами нагадують ранні міські: Єрихон, Джармо, Чатал-Гюк на Близькому Сході, Неа-Нікомедія, Вінча, Караново на Балканах, Майданецьке, Тальянки, Леґедзин в Україні тощо [17; 4; 3]. Проте, ці поселення виникали спорадично на взаємовіддалених теренах, існували, як правило, не дуже тривалий час і, зникаючи, не передавали своїх «протоурбаністичних» традицій культурам-спадкоємцям – після їхнього занепаду на тих самих теренах тривалий час мешкає населення без явних ознак міської (протоміської) культури [17, с. 125–126 (і вище); 4, с. 385–444; 3, с. 145–158]. Отже, поява цих прадавніх «протоміст» не свідчить про початок неперервної урбаністичної фази ані у світовому, ані у регіональному масштабі. До того ж мешканці означених поселень ще не мали писемності і, здебільшого, не вміли будувати монументальних споруд з каменю і обпаленої цегли – тобто не мали ще визначальних рис, притаманних справжнім цивілізаціям.

Деякі автори розглядають неолітичні суспільства з «протомістами» як такі, що вийшли на межу, що відокремлює доцивілізоване суспільство від цивілізації, або навіть перейшли її, винайшовши ранні форми писемності та виробивши, хоча б примітивну, але виразну державну організацію [4, с. 335–384, 3, с. 171 і далі]. Достеменних доказів таким припущенням поки що немає. Але навіть якщо вони будуть знайдені, можна буде говорити про існування в добу неоліту-енеоліту локальних цивілізацій, про які досі не було відомо науці, але не про трактування неолітичної епохи як ранньої фази цивілізаційного розвитку у планетарному масштабі.

Отже, тенденцію переносити початки цивілізації в неоліт маємо, вочевидь, вважати наслідком вкрай поверхового і некритичного сприйняття окремими дослідниками деяких яскравих археологічних феноменів, як правило, вихоплених

з загального культурно-історичного контексту. По суті, прибічники «нового підходу», формально постулюючи коріння цивілізацій в неоліті, штучно приєднують цю епоху до цивілізаційної стадії буття людини, не додаючи нічого нового в розуміння природи цивілізаційного розвитку.

Таким чином для поширення поняття «цивілізація» на усі суспільства, що відзначаються відтворюючою (землеробсько-скотарською) економікою, немає ані потреби, ані вагомих підстав.

Визначення цивілізації. Хоча вище ми апелювали до класичних праць з цивіліології – Н. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі – проте, звернувшись до них, побачимо суттєві відмінності між цими авторами у трактовці поняття цивілізації. Більше того – у кожного з цих авторів відсутні чіткі визначення феномену і це лише місце для доволі широкого ним оперування. Зокрема, А. Тойнбі, виділяючи типи суспільств, трактованих у нього як цивілізовані, виділяє серед інших тип «затриманих цивілізацій», до яких у нього віднесено суспільства степових кочовиків, арктичних мисливців ескімосів та остров'ян-полінезійців [25, с. 188–193].

О. Шпенглер визначає цивілізацію як етап духовного виснаження культури, коли суспільство, досягнувши оптимуму свого розвитку, поступово втрачає високі ідеали та, зрештою, мету і сенс будь якої творчої та продуктивної діяльності, зосереджуючись на розвагах, комфорті, суто зовнішніх проявах мистецтва тощо [30]. Проводячи різкий кордон між ранніми етапами розвитку культури і пізнім її етапом (= цивілізацією), О. Шпенглер не надає принципового значення відмінностям між дописемною й писемною (або міською і доміською) стадіями на ранніх етапах культури (попри те, що поява писемних текстів власне й дозволяє відслідковувати шляхи розвитку суспільства).

У Н. Данилевського термін «цивілізація» є фактично тотожним до «суспільства» і означає весь період розвитку останнього, а не тільки певну (заключну) фазу, як у О. Шпенглера. При цьому автор не переймається питанням розрізнення «цивілізованих суспільств» від «нецивілізованих» – об'єктом головної уваги для нього є розрізнення цивілізацій між собою, найбільш визначальним критерієм яких він вважає етнічну спорідненість носіїв тієї або іншої цивілізації [7, с. 74 і далі].

Проте, звернувшись до переліку суспільств, що їх обирають Н. Данилевський і О. Шпенглер об'єктом свого аналізу, виділяючи з посеред незчисленної маси «примітивних» і невиразних племен, побачимо, що гідним об'єктом споглядання для них виступають виключно суспільства з розвинутою міською структурою, тривалою писемною традицією, яскравою кам'яною архітектурою [пор. 30, с. 189–200]. Себто «культурами» або «суспільствами» ці два автори називають фактично те, що в сучасних працях зазвичай прийнято окреслювати поняттям «локальні цивілізації» [23], не вкладаючи в останнє поняття шпенглерівського негативного змісту. Такі суспільства-цивілізації характеризуються внутрішньою однаковістю (подібністю) проявів духовної та матеріальної культури, стереотипів мислення та ідеалів, нерідко також їх характеризує внутрішня мовна єдність (єгипетська, китайська, арабська цивілізації) або етнічна спорідненість носіїв (індійська, семітська тощо).

З огляду на ці обставини, Н. Данилевський намагався обґрунтувати іманентність спільної етнічної основи для кожної самодостатньої цивілізації. Натомість А. Тойнбі не виділяє етнічний критерій як принциповий при окресленні цивілізацій, надаючи важливого значення релігійному фактору. Але головну сутність цивілізації і основу її самотності

А. Тойнбі вбачає в самій природі її ґенези, яку він пояснює необхідністю суспільства знаходити відповідь на виклик зовнішнього середовища – долати потужний і небезпечний тиск з боку природних сил або інших суспільств. Необхідність колективного подолання загрози ніби вихоплює суспільство з загального аморфного контексту, зміцнює його єдність, формує систему його ідеалів та цінностей, які зумовлюють його специфіку та багато в чому визначають подальші шляхи його розвитку [24, с. 70–169].

Аналізуючи кожне з виділених ним суспільств, А. Тойнбі знаходить для кожного ті виклики (загрозливі фактори), які колись зумовили його появу. Інерція подолання загроз виявляється такою могутньою, що забезпечує сотні років подальшого поступу суспільства, в ході якого виробляються та розвиваються такі цивілізаційні здобутки як державний устрій і закони, писемність і освіта, економічна підприємливість і технології. Та все ж колись інерція вичерпується і локальна цивілізація занепадає.

На відміну від О. Шпенглера, який вважав, що досягнення кожної цивілізації зникають разом з нею і не передаються іншим, А. Тойнбі вважає передачу здобутків явищем поширеним і звичайним. Причому нерідко буває так, що новонароджена цивілізація користується цілим комплексом культурних рис, запозичених нею від старшої цивілізації-попередниці – ця обставина дозволяє автору говорити про «материнські» і «дочірні» відносини між цивілізаціями [25, с. 82–85].

Зазвичай, коли суспільство напружується у своїх зусиллях знайти відповідь на зовнішній загрозливий виклик, воно отримує, на переконання А. Тойнбі, стимул достатній для перетворення на цивілізацію. Але автор відзначає також суспільства, які, знайшовши відповідь на виклик, не винайшли при цьому писемності і не перейшли до міського способу життя. Ці суспільства А. Тойнбі відносить до типу «суспільств затриманого (загальмованого) розвитку», але теж відносить їх (хоча і з певними обмовками) до категорії цивілізацій [24, с. 170–177]. Такими є суспільства степових кочовиків, полінезійців, американських ескімосів. Причини того, що, всупереч «нормальному» стану речей, ці суспільства так і не побудували міст, не почали користуватися писемністю, не сформували сталих держав тощо криються у несприятливих природних умовах, в яких їм довелося існувати [25, с. 189, 193].

Навряд чи варто зупинятися на тому, що пасаж А. Тойнбі про «затримані цивілізації» виявився дуже доречним для прихильників постулату початків цивілізації в неоліті, вочевидь, відігравши не останню роль в самій його появі. Неважко бачити, що ідея «затриманих цивілізацій» з тим самим успіхом могла би бути перенесена на значно ширше коло суспільств з принципово визначальним поділом усіх наявних цивілізацій на «затримані» і, скажімо, «просунуті».

Означена колізія дає змогу виразно виявити методологічну похибку А. Тойнбі у розкритті ним природи виникнення цивілізацій. Сучасні знання, засновані на етнографічних та археологічних даних, дозволяють з достатньою певністю стверджувати, що у процесі подолання зовнішньої – природної або конкурентної – загрози народжувалися і формувалися не лише ті два десятка суспільств, що їх виділяє і досліджує А. Тойнбі, а взагалі будь яке плем'я, народ, культура та політичне об'єднання. Констатація вироблення специфіки, скажімо, кочового суспільства як форми відповіді на виклик суворих умов відкритого степу, є, звичайно цілком справедливою, але те саме справедливим буде й щодо засад

буття і культури, скажімо, гірського племені, зумовлених не менш складним процесом додання природних викликів у вигляді браку родючих земель, труднощів сполучення, постійних небезпек у вигляді лавин, селів тощо.

З наведених самим А. Тойнбі прикладів, бачимо, що відповідь навіть на найнебезпечнішу загрозу не породжує неодмінно потреби у створенні суспільством міст і держав, написанні книжок, зведенні кам'яних храмів та не зумовлює проявлення інших рис, властивих для переважної більшості виділених суспільств-цивілізацій.

Таким чином, є очевидним, що спробою з'ясувати природу зародження цивілізацій, виявити їхнє приховане коріння, А. Тойнбі, по суті, підмінює визначення цивілізації, як доступного для споглядання феномену. Виділивши «затримані цивілізації» – суспільства без міст і писемності, він фактично не повертається до них при окресленні генетичних відносин між цивілізаціями, аналізі шляхів їхнього розвитку, визначенні тривалості існування тощо. Отже, по факту цивілізаціями у нього (як у Н. Данилевського та О. Шпенглера) названі ті суспільства, що досягли міського способу життя, мають писемну традицію, державну організацію, будують монументальні кам'яні споруди.

Відмінність розуміння цивілізації між А. Тойнбі та О. Шпенглером стосується, головним чином, природи виникнення феномену, поза цим різниця є майже суто термінологічною – О. Шпенглер називає «культурами» те, що А. Тойнбі «цивілізаціями», тобто, знову ж, суспільства з містами, писемністю, розвинутим державним устроєм. Не різняться принципово від такого розуміння феномену і погляди Н. Данилевського.

Отже, розбіжності у розумінні сутності поняття «цивілізація» у згаданих авторів мають суто зовнішній і не принциповий характер. Фактично вони, як і більшість сучасних авторів, називають цивілізацією таке людське суспільство, що:

- 1) веде міський спосіб життя (або невідривно пов'язане з містом),
- 2) має своїм здобутком писемну традицію,
- 3) вмiє будувати монументальні кам'яні (цегляні) споруди,
- 4) має усталену державну організацію (або входить до складу такої).

Звичайно ці характеристики не вичерпують всіх ознак властивих цивілізаціям, сама їх констатація не дасть відповіді про внутрішню сутність цивілізацій і не натякне на природу їхньої генези, але для мінімально необхідного окреслення відмінності між цивілізаціями і «нецивілізаціями», означених властивостей достатньо.

Критерії розрізнення цивілізацій. За загальним визнанням фахівців, у сучасному світі існує не єдина загальнолюдська, а ряд різних цивілізацій. Висновки дослідницьких праць різняться лише в оцінці ступеня близькості / відмінності між ними, характеру генетичних стосунків та перспектив розвитку (зокрема, перспективи злиття в єдину глобальну цивілізацію).

У минулому людства так само можна виділити довгий ряд культур з містами і писемністю, відмінності між якими полягають як у помітних зовні проявах, так і у глибинних аспектах – суспільних та релігійних ідеалах, духовних і моральних цінностях тощо.

У зв'язку з цим постає проблема проведення цивілізаційних кордонів, інакше кажучи – проблематика співвідношення тієї чи іншої країни (території, етносу) з певною цивілізацією. Попри велику кількість праць, присвячених цій тематиці, досі не є усталеним погляд на те, скільки цивілізацій існує у сучасному світі, а також – скільки їх існувало в історії взагалі.

Першим у ряді пов'язаних з цим аспектом питань стоїть питання критеріїв виділення цивілізацій. Як згадано вище, А. Тойнбі вирішальним вважав релігійний аспект. Цей показник виявився достатньо ефективним для розрізнення сучасних цивілізацій: автор виділяє західну християнську, східну християнську (православну), мусульманську (з перспективою її поділу на сунітську – переважно арабську – і шиїтську – переважно іранську), індуїстську та китайську цивілізації [25, с. 47–61]. Але при заглибленні до минулого і розмежуванні зниклих цивілізацій даний критерій спрацьовує далеко не завжди: так автор об'єднує в одну цивілізацію (яку називає «сирійською») власне сирійське та давньоперське суспільства, при тому що на рівні релігійних традицій і пантеону вони не мали майже нічого спільного. Натомість шумери і вавилоняни, з дуже близькими релігійними проявами опинилися розведеними по різних цивілізаціях [25, с. 52–56, 68–76].

Н. Данилевський виходить з домінанти етнічного критерію, але так само не в змозі його дотриматись – в колі «західної» цивілізації опиняються у нього водночас романські і германські народи, а в колі «східної» (= слов'янської), крім ряду слов'янських народів, також греки, угорці, молдавани, литовці [7, с. 80, 397 і наст.].

О. Шпенглер взагалі не виділяє критеріїв розрізнення цивілізацій (культур), як і не окреслює виразних ознак їхнього початку, адже, на думку німецького філософа, дослідник історії має бачити і відчувати свій предмет, подібно до того, як художник бачить майбутній образ на полотні або поет знаходить риму. Метод художнього споглядання дозволяє О. Шпенглеру виділити західну, еллінську, арабську, індійську, китайську, єгипетську, вавилонську цивілізації. Автор далекий від того, аби вважати цей список вичерпним, виокремлюючи ці суспільства як найбільш доступні й зручні для споглядання приклади [30].

Розмаїтість і неусталеність критеріїв виділення цивілізацій неодноразово ставали приводом для піддання критиці самого «цивілізаційного» підходу до розуміння історії. На думку ряду авторів (П. Сорокіна та ін.), жорстке розмежування великих соціокультурних утворень, поєменованих «цивілізаціями», намагання представити їх як автономні самодостатні організми, є лише даниною ілюзії [23, с. 47–51].

Проте критика не стільки спростувала ідею Рюкерта-Данилевського-Шпенглера, скільки підштовхнула її прибічників до більш тонких і обережних підходів, наслідком чого з'явилися усе нові й нові класифікаційні схеми. На жаль, чіткості й ясності в розуміння предмету вони внесли небагато – достатньо сказати, що загальна кількість цивілізацій, що їх виділяють різні автори, варіюється від шести – восьми, до кількох десятків [12, т. III, с. 18; 28, с. 54; 31].

Намагаючись подолати цю методологічну кризу, С. Гантінгтон апелює до статистичного узагальнення класифікаційних схем, які висувалися на сторінках десятків праць. Історіографічний аналіз дозволяє встановити, що практично всі цивіліологи погоджуються у виділенні таких цивілізацій: 1) західної (християнської), 2) ісламської (мусульманської), 3) індуїстської, 4) китайської, 5) японської. Щодо цивілізацій, що зникли, помітних розбіжностей між дослідниками не виникає: 6) єгипетська, 7) месопотамська, 8) критська (мінойська), 9) антична (греко-римська), 10) візантійська, 11) центральноамериканська, 12) андська [28, с. 54].

Доповнюючи перелік сучасних цивілізацій, С. Гантінгтон додає латиноамериканську, православну та африканську [28, с. 54–60]. Як неважко бачити, ці три позиції передбача-

ють кожного разу обрання нового класифікаційного принципу – у першому випадку критерієм виступає етномова ознака, у другому релігійна, у третьому географічна. Тим самим С. Гантінгтон не уник відразу ж декількох типових методологічних похибок, що на них звертав увагу, зокрема, П. Сорокін [23, с. 47–49]. Не буде перебільшенням, отже, сказати, що принцип виділення цивілізацій лишився розмитим і засадничі критерії – фактично не визначеними.

Повертаючись до наведеного С. Гантінгтоном переліку визнаних цивілізацій, відмітимо, що в основі їх розрізнення лежить переважно релігійний критерій (на якому наголошував і А. Тойнбі), що є цілком закономірним, оскільки релігія є найбільш універсальним і придатним для сприйняття широкою народною масою комплексом світоглядних уявлень і моральних норм, без яких суспільство не може тривалий час існувати, і якими, значною мірою, зумовлюється його специфіка. Дотримання релігійного критерію робить правомірним виділення православної цивілізації (яку виділяє і А. Тойнбі). Однак за ним, вочевидь, не можуть бути постульовані латиноамериканська та африканська цивілізації, адже країни Латинської Америки виявляють в основному тотожність до «західної» (Північна Америка + Західна Європа) набір основних релігійних конфесій, а для країн Африки властивий надзвичайно широкий і розмаїтий спектр вірувань і релігійних напрямків [1; 21, с. 685–687].

Прийняття релігійного (конфесійного) критерію як визначального породжує ряд питань, які важко вирішити при такому підході. Так Корея, при близьких або тотожних щодо сусіднього Китаю релігійних проявах (буддизм при помітних впливах даосизму і конфуціанства, в новітній період – християнство), має надто виразну специфіку аби бути визнаною частиною китайської цивілізації. Так само належність основної маси населення Індонезії до мусульманського віросповідання навряд чи вичерпно визначить цивілізаційну специфіку країни [пор.: 2, с. 178–198]. За умови поділу християнського світу на «західну» (католицько-протестантську) і православну цивілізації незрозумілою опиняється належність Вірменії.

Ще більше складностей виникає у разі намагання диференціювати за допомогою релігійних ознак стародавні цивілізації, чий релігійні основи і пантеони часто були прямим продовженням доцивілізаційних родоплемінних вірувань. В багатьох країнах стародавнього світу чи не кожне місто могло мати особливого верховного бога й неповторну комбінацію релігійних міфів та культів, але водночас вірування різних народів давнини часто базуються на дуже близьких світоглядних засадах [11].

Усі ці обставини, вочевидь, не дозволяють обмежитись тільки релігійним фактором при виділенні локальних цивілізацій.

Як зазначено вище, однією з принципових ознак, що вирізняють цивілізації, є писемність. Остання втілює собою змогу суспільства накопичувати і якнайточніше передавати інформацію у просторі і часі, акумулюючи в суспільстві знання та етичний досвід, забезпечуючи зв'язок між поколіннями, сприяючи урівноваженню розбіжностей між локальними варіантами цивілізаційного простору. Отже, маємо вагомий підстави вважати, що хронологічні та просторові кордони побутування того чи іншого писемного коду (усталеного набору символів, алфавіту) [15, с. 375–378] з чималим ступенем надійності вкажуть нам і на кордони цивілізації.

Співвідносячи ареали систем письма зі згаданим вище «статистично-вивіреним» переліком цивілізацій, переконаємось, що специфічний код безумовно притаманний

египетській, месопотамській (вавилонській), крито-мікенській, майянській, «західній», індуїстській, китайській, японській цивілізаціям. У випадку ісламської цивілізації кордон поширення арабського алфавіту значною мірою збігається з кордонами ареалу, де переважає іслам, але – за винятком Албанії, Боснії, ряду мусульманських народів колишнього СРСР, Індонезії, Туреччини, де писемність на основі арабського алфавіту майже витіснена латиницею. Як неважко переконатись, згадані країни і за рядом інших ознак відрізняються від країн «класичного ісламу» (переважно арабських), втілюючи в собі риси перехідності або метисації ісламських цивілізаційних традицій з виявами, притаманними іншим цивілізаціям.

В античній (греко-римській) цивілізації бачимо співіснування двох (основних) відмінних писемних традицій, втілених двома алфавітами – грецьким та латинським. Але навряд чи це дасть підстави слідом за рядом дослідників поділяти античну цивілізацію на дві, чому перешкоджатиме широкий набір інших культурних ознак, включаючи комплекс релігійних вірувань. У той же час, співіснування двох алфавітів в контексті близьких або тотожних цивілізаційних проявів навряд чи варто недооцінювати та вважати звичайною випадковістю. Очевидно, в даному разі можемо говорити про зародження і латентне зростання в лоні «греко-римської» цивілізації паростків майбутньої «західної», інформаційний код якої і нині втілює саме латинській алфавіт. Визнання (слідом за Н. Данилевським і А. Тойнбі) «західної» цивілізації дочірньою щодо античної цілком відповідатиме генезі латинської абетки, як похідної («дочірньої») щодо грецької.

Як ми бачили вище, релігійний фактор створює певні труднощі при визначенні цивілізаційної належності Вірменії та Кореї. Застосування критерію писемного коду спрямує наш вибір у бік визнання цивілізаційної автономності цих країн, адже кожна з них має специфічні набори знаків для письма, відмінні від інших систем світу [15, с. 45–46, 241–243]. Варто додати до цього, що доволі своєрідними є і культури цих країн, зокрема, традиції храмової архітектури.

На перший погляд, кваліфікування поодиноких країн як окремих цивілізацій може здатися перебільшенням, дисонуючи з тенденцією ділити сучасний світ на доволі невелику кількість (макро-)цивілізацій, якими є «західна», ісламська або «православна». Але принцип виокремлення вірменської та корейської цивілізацій буде значною мірою відповідати критеріям виділення японської, майянської, єгипетської, критської, шумерської цивілізацій тощо, з фактом існування яких погоджується більшість авторів. Ніщо не свідчить, що в сучасному світі можливі тільки великі «цивілізаційні поля» і не можуть існувати територіально обмежені малі, подібні за розмірами і широтою впливу до тих, що їх бачимо у стародавньому світі.

Із ще більшою певністю побачимо це на прикладі Ізраїлю, що відзначається, крім особливого алфавіту, релігійною окремішністю.

Більше сумнівів в цьому сенсі викликає Грузія, що характеризується специфічною абеткою [15, с. 121], належить до православного віросповідання. У той же час, доволі ізольоване положення цієї країни щодо інших християнських, зокрема і православних, специфічність її культури, що виявляється, зокрема, у традиційній архітектурі, не виключає можливості трактування Грузії як специфічної цивілізації.

Суттєвіші проблеми при запропонованому підході постають перед нами при спробі цивілізаційного визначення країн і народів Південно-Східної Азії, розташованих на півдні

та сході Індійського субконтиненту, в Індокитаї та на прилеглих островах. Тут маємо велику кількість писемностей, хоча і створених переважно на основі давньоіндійського письма, але суттєво відмінних між собою [15, с. 180–181, 377]. Цьому ж колу країн притаманна значна кількість віровчень, що продовжують традиційні системи буддизму, індуїзму, ісламу (теж занесених з Індії), але нерідко суттєво модифіковані й амальгамовані з традиційними віруваннями [21].

Частина дослідників схильна вважати означений геокультурний простір єдиною цивілізацією, дочірньою щодо індуїстської або тотожною з нею [25, с. 38; 23, с. 415–436] (за винятком В'єтнаму, що належить до кола китайського цивілізаційного впливу). Проте, більш резонною видається перспектива виділення в регіоні кількох (навіть близько десяти або більше) окремих цивілізацій, чиї кордони лише частково будуть відповідати політичним [пор. 2; 31].

Сказане могло би викликати певні сумніви щодо слушності запропонованого принципу розрізнення цивілізацій. Однак складність ситуації в Південно-Східній Азії не може його спростувати вже хоча б тому, що загальна кількість цивілізацій світу, виділених на підставі кореляції релігійних і писемних традицій лишиться невеликою. У випадку ж із Південно-Східною Азією можемо мати справу зі специфічним явищем, аналогії якому можемо знайти на Близькому Сході зламу III–II тисячоліть до н. е. [11, т. 2], або у Середземномор'ї першої половини I тис. до н. е. Це явище співіснування на відносно невеликому просторі різних (але споріднених) систем письма (алфавітів) та релігійних течій можемо образно визначити як «розсадник молодих цивілізацій».

Отже, можемо констатувати, що кореляція домінуючого в певному етнотериторіальному локусі релігійного віросповідання з притаманною даному локусу (народу, країні) писемною традицією, дає комплекс основних зовнішніх ознак, які визначають його цивілізаційну приналежність.

Цивілізації Європи. Окресливши критерії виділення цивілізацій, спробуємо розібратись з якими цивілізаціями ми можемо мати справу в Європі. Це питання далеко не зайве, оскільки деякі автори, намагаючись іти в ногу з політичними тенденціями, схильні розглядати Європу як одну єдину цивілізацію, що розвивається, починаючи або від світанку давньогрецької (греко-римської) цивілізації або від прийняття християнства в пізню добу Римської імперії [20]. При цьому територія України включається в поле європейської цивілізації, вже з початку середньовіччя, тоді як територія європейської частини Росії з дуже близькими цивілізаційними проявами, виноситься за його межі, а цивілізаційна належність так само культурно близької з Україною Білорусі, лишається фактично, без коментарів.

Проте кореляція таких ознак цивілізації як релігія і писемний код заперечує цивілізаційну уніфікованість Європи та дозволяє виділити на її теренах наступні цивілізації.

1. **Крито-мікенська.** Існувала в Егейському басейні орієнтовно між 2400 і 1100 рр. до н. е. Писемність в ранньому періоді ієрогліфічна (похідна від єгипетської) згодом на її основі розвивається письмо складового типу, відоме як «лінійне письмо А» і «лінійне письмо В». Релігія відома лише у загальних рисах: розвинутий культ богині-матері, культ бика тощо.

2. **Антична («класична»).** Існувала в північній частині Середземномор'я і прилеглих частинах материкової Європи між 800 р. до н. е. і 500 р. н. е. Фонетична писемність на основі фінікійської абетки з доданням (вже у VIII–VII ст. до н. е.) позначень для голосних звуків, що створило доволі

самобутній грецький алфавіт. Релігія на основі язичницького «олімпійського» пантеону і міфології з давньою індоевропейською основою.

Грецька абетка, вдосконалена упродовж VI–III ст. до н. е., продовжує використовуватись до сьогодні, але прийняття християнства в IV ст. настільки радикально змінило культуру й уклад життя регіону, що можемо говорити про появу на колишніх теренах пізньої античної цивілізації (в межах Європи) двох нових: візантійської («православної основної» за А. Тойнбі) та «західної» (католицької).

3. **Візантійська цивілізація.** Існувала на Балканському півострові і в Малій Азії між 300 і 1500 рр. н. е. Користування грецькою абеткою відмежовує її від частково синхронної і «сестринської» щодо неї католицької цивілізації, християнська ідеологія від попередньої і «материнської» античної. Після 1450 р. візантійська цивілізація вироджується, існуючи у пригнобленому – фактично рудиментарному стані.

4. **Католицько-християнська («західна») цивілізація.** Розвивається на теренах Західної Європи приблизно з 400 р. н. е. Писемність на основі латинської абетки. Упродовж 800–1000 років до кола «західної» цивілізації втягуються терени Центральної Європи, країни Скандинавії. У XVI–XVII ст. простір цивілізації значно розширюється за рахунок Центральної та Південної Америки.

Релігійні зрушення в Європі XVI–XVII ст. і постання радикально нових течій в християнстві, багато в чому близьких між собою і відомих під загальною назвою «протестантизм», намічають перспективу відокремлення від «західної» дочірньої щодо неї «північноєвропейської» цивілізації.

5. **Північноєвропейська (протестантсько-християнська) цивілізація.** Протестантизм, що нині домінує в Німеччині, Голландії, Англії, США, Канаді, країнах Скандинавії й Прибалтики, позначає основний ареал цієї цивілізації, яку маємо визначити як окрему, попри те що алфавіт ріднить її з материнською «католицькою». Можна сказати, що саме ця цивілізація (а не «західна» в традиційному розумінні), розширивши свій простір упродовж XVIII–XIX ст. за рахунок Північної Америки, Південної Африки, Австралії, нині домінує у світі, вперше в історії досягнувши глобального культурного і політичного впливу. Значною мірою північна цивілізація поширила свій вплив і на «материнську» католицьку, що сприяє нерозрізненню двох цивілізацій, з яких остання поступово набуває ознак рудиментарності.

Якщо на заході розмежування між давнішою «західно-християнською» і новішою «північно-християнською» цивілізаціями пролягає по лінії релігійних змін, то на сході теж можемо виділити відносно молодшу цивілізацію, дочірню щодо візантійської, але відмінну від неї за ознакою писемності. При тому що принципових концептуальних змін у сфері релігії тут не відбулося, специфіка кириличного алфавіту дає підставу говорити про окремішність східноєвропейської цивілізації.

6. **Східноєвропейська («православна») цивілізація.** До цієї цивілізації, відповідно зазначених критеріїв, маємо віднести Болгарію, Македонію, Сербію, Чорногорію, Білорусь, Україну а також терени Російської Федерації, населені етнічними росіянами або іншими групами православного населення з писемністю на основі кирилиці. Упродовж XIV–XVII ст. до кола православної цивілізації фактично входила Литва, а до середини XIX ст. – Румунія і Молдавія. При цьому вихід останніх країн з кола східної цивілізації не є повним, оскільки перейшовши на латинську абетку, вони лишилися в лоні православної конфесійної належності.

Основні визначальні риси цієї цивілізації (кирилична писемність, християнство східного (візантійського) зразка, специфічна архітектура, література) складаються на територіях Болгарії-Македонії і частково Сербії між серединою IX і кінцем X ст. З кінця X ст. культурний простір цивілізації поширюється на значну частину Східної Європи (у тогочасних кордонах Київської Русі), а з XIII–XIV ст. до кола цієї цивілізації долучаються Дунайські (Волоські) князівства (майбутня Румунія).

Перш ніж звернутися до детальнішого розгляду особливо важливої для нас православної цивілізації, варто зазначити, що крім згаданих цивілізацій, які, пройшовши повний або майже повний цикл розвитку, набули значного поширення і впливу, в Європі може бути виділений ряд цивілізацій, розвиток яких був зупинений на початкових стадіях. До таких масмо віднести етрусську (VIII–II ст. до н. е.), іберську (VII–I ст. до н. е.?) [19], фракійську (VI–I ст. до н. е.) [10], кельтську континентальну (II ст. до н. е. – III ст. н. е.) [27], кельтську острівну (або «далекозахідну» за А. Тойнбі – бл. V–X ст. н. е.) [24, с. 161–162], скандинавську (скандобалтійську або «нордичну») (VI–XI ст.) [14, с. 182–338]. Перші чотири були поглинуті античною цивілізацією, останні дві – «західною». Очевидно також варто відзначити волзько-булгарську (бл. IX–XIV ст. н. е.) та каспійсько-донську або хозарську цивілізації (бл. VII–X ст. н. е.). Останню, до якої належали міські поселення у Західному Прикаспії і Подонні, характеризує різновид тюркської рунічної писемності, а у релігійній сфері – поєднання іудаїзму, мусульманства й традиційного тюркського язичництва [22, с. 100–154].

Доля цих цивілізацій, що, проіснувавши відносно короткий час, не дійшовши до природного кінця, а були або поглинуті цивілізаціями-сусідами або зруйновані варварським оточенням (як хозарська), нагадає нам всезагальне правило конкуренції та боротьби за виживання – справедливе, як бачимо, і для таких специфічних соціокультурних явищ, як цивілізації.

Православна цивілізація та Україна. Більшість авторів, які виділяють православну цивілізацію, розглядають сукупно середньовічну Візантію, новітню Грецію, православні слов'янські країни та Грузію, що навряд чи може бути визнано методологічно вірним. Крім означеного фактору писемності, між цими країнами існують значні розбіжності в ряді інших рис культури – зокрема, в архітектурі. Суспільно-політичний розвиток країн також має багато відмінностей, зокрема існує очевидна діакронія ритмів становлення, піднесення та занепаду культур і політичних організацій цих країн. Суттєво також, що Візантія, Грузія та Східна Європа, крім самого факту належності до православної конфесії, більшу частину своєї історії не мали тісних культурних зв'язків.

Тому треба визнати слушним розрізнення А. Тойнбі «православної основної» (= візантійської) цивілізації та «православної в Росії». Проте, як мінімум, в термінологічному відношенні, такий розподіл не можна визнати вдалим, адже з поля зору фактично випадають слов'янські балканські країни, які відігравали важливу роль у розвитку православної цивілізації упродовж IX–XIV ст. До того ж, зосереджуючи увагу на розвитку цивілізаційного процесу в Росії XIII–XVII ст. [24, с. 123–125], А. Тойнбі фактично ігнорує значення України, яка, попри усі негаразди політичних доль, посідала самодостатнє і впливове місце в структурі східноєвропейської цивілізації упродовж XI–XVIII ст. – тобто більшу частину періоду існування останньої.

Обставини виникнення православної цивілізації А. Тойнбі прямо пов'язує з розколом християнських церков 1054 року: «Розрив, що завершив схизму католицької церкви, завершив тим і диференціацію соціальних структур. Утворились два нових суспільства – західне і православне» [25, с. 49]. Цю подію автор схильний розглядати як «відпочування» східної церкви від основної – католицької, дивним чином забуваючи про найбільш принциповий в його парадигмі розуміння генези і сутності цивілізацій фактор «виклику-й-відповіді». Тому поява «православного суспільства» виглядає в системі побудов А. Тойнбі майже випадковою, не зумовленою якимись глибинними або гідними уваги зовнішніми причинами.

Але навряд чи природа появи східноєвропейської («православної») цивілізації може бути зведеною до конфесійного розколу між римською та константинопольською церквами. Одним цим фактом навряд чи поясняться доволі помітні розбіжності в ідейних пріоритетах та світоглядних нормах між «заходом» та «сходом». Неможливо пояснити цим і відмінності культурних традицій, значна частина з яких почала зароджуватись або вже сформувалась (як, до речі, ті ж писемність та архітектура) ще до розколу між церквами.

Навряд чи може бути випадковою та обставина, що майже всі народи, які входять до кола східноєвропейської цивілізації, сягають слов'янського коріння. Неслов'яномовні румуни та молдаване генезою, культурою та історичними долями дуже тісно пов'язані з балканським і східним слов'янством [21, с. 348, 434–436]. Не поспішаючи трактувати ці обставини на підтримку тези про етнічність, як базову основу для появи локальних цивілізацій, все ж можемо припускати, що в традиціях давньої слов'янської («доцивілізаційної») культури, крилися ті засади, які, знайшовши у подальшому точки зіткнення з християнським світобаченням, надали певної специфіки розвитку традицій східноєвропейського християнства.

Ще одна важлива історична обставина, яка характеризує більшість країн з православною традицією, полягає в їхньому сусідстві зі степовою зоною та багатовіковим протистоянням з одвічно ворожими щодо осілих землеробських суспільств кочовими народами. У даному разі слід погодитись з тезою про важливе і навіть визначальне значення фактору межування зі степом для цивілізаційного розвитку України [пор. статті О. Мостяєва у: 26, с. 425, 429–431]. Разом з тим, виглядає очевидним, що порубіжне («фронтірне») положення визначає Україну не як окраїну «європейської» (читай – «західної») цивілізації, до якої вона за всіма ознаками не належить, а як органічну ланку в колі суспільств, що складають східноєвропейську цивілізацію. Дійсно – з геоісторичної точки зору, смуга православних суспільств-держав: Болгарія – Румунія – Молдова – Україна – Росія (Володимиро-Суздальська Русь + Московське царство) є суцільним «фронтіром» осіло-землеробських культур, що багато століть обмежував степові суспільства з заходу і північного заходу і, зрештою, поглинув степові культури, перемігши їх у тисячолітньому протистоянні.

Якщо прийняти тезу А. Тойнбі про загрозливий зовнішній виклик, як про стимул, що вихоплює (майбутню) цивілізацію з колишнього «небуття» і породжує потенції, що виявляються згодом у цивілізаційних досягненнях, то відносно православної цивілізації таким викликом може бути визначений постійний – і насправді смертельно небезпечний – тиск з боку степів.

Очевидно не буде перебільшенням сказати, що тиск цей не тільки «підштовхнув» свого часу розвиток православної цивілізації, вимагаючи від слов'янських народів адекватної відповіді, а, значною мірою, зумовив такі притаманні

для даної цивілізації риси, як консерватизм (зокрема, в релігійній сфері), фаталізм, схильність до ксенофобії, «вождизм» – пріоритет волі лідера над регламентованими суспільною згодою законами. Усе це помножилось на вироблену століттями суспільну мілітарну свідомість, яка, зрештою, посприяла перетворенню східноєвропейської цивілізації (часів її політичного оформлення у вигляді Російської Імперії – Радянського Союзу) на першу військову потугу світу.

Означені риси, що колись, очевидно, сприяли виживанню суспільства і збереженню його цивілізаційних засад, в умовах сучасного світу, усе більше перетворюються на баласт, що стримує подальший суспільний поступ.

Ще однією суттєвою рисою, притаманною суспільствам східнохристиянської цивілізації, є різні форми взаємодії та симбіозу з сусідніми кочовими спільнотами, а надто переймання властивих степовим суспільствам рис. Для Болгарії означений процес яскраво проявляється вже на самих ранніх сторінках її історії, адже сама поява Болгарської держави (1-го царства) завдячує зусиллям кочового тюркського народу, що передав балканським слов'янам свою назву [8]. У випадку Росії-Московії симбіотичні процеси зі степом знайшли вираження у постанові Московського царства – фактичного спадкоємця західно-монгольського державного утворення, відомого як Золота Орда [пор. 5, с. 546–549; 13].

Сучасна Росія так само може слугувати зразком подальшої еволюції симбіотичних та синкретичних явищ того ж порядку, які знаходять своє теоретичне обґрунтування та ідеологічне оформлення в появі такої культурно-філософської і політологічної течії як євразійство [9].

Не уникла впливу східних степових культур, звичайно, й Україна. Але тут вони більше виразились в елементах народної культури – побуті, одязі, звичаях тощо і менше відчутні в традиціях політичної та соціальної організації. Очевидно, це може бути пояснено не в останню чергу й тим, що розвиток політичних інститутів і питомої політичної організації в Україні практично не набув поступовості – нинішня її політична структура (і політична культура) з певних об'єктивних причин вибудовується майже з чистого листа. Деякою мірою те саме буде, очевидно, справедливим і для Молдови, Болгарії, Сербії та більшості інших православних держав.

Отже, можемо констатувати, що накреслені критерії розрізнення цивілізацій дозволяють виділити східноєвропейську цивілізацію, відмінну як від західно- (і північно-) європейської, так і від візантійської (щодо якої вона є «дочірньою»). Поява цієї цивілізації (IX–XI ст.) не може бути зведена лише до культурного впливу Візантії, а є зумовленою рядом глибинних причин.

Україні притаманні усі зовнішні ознаки та багато внутрішніх сутнісних рис, властивих народам і культурам, належним до східноєвропейської православної цивілізації.

Цивілізаційна приналежність і перспективи розвитку. Результати проведеного аналізу роблять необхідним звернення до наболілого питання про обрання Україною західного або східного вектору розвитку.

Як відомо, Росія, що упродовж століть є наймогутнішою політичною потугою православного світу, ще у XV–XVI ст. проголосила себе наступницею Другого Риму (Візантії), «стовпом» (основою) православного світу та захисником його інтересів. Проте внутрішні етнодемографічні, релігійні, політичні обставини і тенденції роблять практично невідворотним зростання синкретичних процесів між християнсько-православним та рядом азійських елементів геополітичної

структури, що нині зветься Російська Федерація. Ці тенденції яскраво втілюються в ідеології євразійства, квінтесенцією якої можуть бути названі заклик до відходу від Європи і постулювання особливого (неєвропейського і неазійського) шляху розвитку. Сферою впливу – а в найближчій перспективі й органічною частиною – «нової євразійської цивілізації» симпатки цієї ідеології воліли би бачити, в числі інших, Україну, а далі, ймовірно, і православні балканські країни [9].

Прогнозований курс на інтеграцію та фактично злиття в певну цивілізаційну цілісність досі відмінних європейської (православної) та азійської (переважно мусульманської) складових неминуче призведе до розмиття й стирання питомих засад східноєвропейської цивілізації. У сучасній Росії знайдеться чимало політичних течій та філософських кіл, які будуть вітати цю тенденцію, цілком слушно вбачаючи в ній запоруку майбутньої цілісності державного організму та внутрішньої громадянської згоди. Але, що стосується України, то процес нівелювання православної (східноєвропейської) цивілізаційної ідентичності в умовах (гіпотетичної) «євразійської» інтеграції був би для неї не тільки не потрібним, але й, вочевидь, шкідливим і зайвим. Значно більш органічним та природним шляхом для неї було би як раз збереження православної спадщини в умовах посилення та урізноманітнення зв'язків з тими православними країнами, які воліють дотримуватись тих же цінностей та культурних орієнтирів.

Водночас, природним та корисним для перспектив розвитку України, безперечно, є курс на зближення з «західною» (= європейською або, якщо слідувати, запропонованій вище таксономії – «північноєвропейською» цивілізацією). Метою цього курсу має бути, звичайно, не повна інтеграція та злиття в неподільне ціле – в чергову «цивілізацію нового типу» (що фактично пропонується на сході), а запозичення та впровадження кращих передових досягнень європейської цивілізації, включаючи, насамперед, правові засади моралі, судову систему, ефективні та прийнятні для українських реалій методи управління економікою, системи навчання та виховання тощо.

За умов нинішньої етнополітичної та цивілізаційної толерантності в Європі таке зближення та культурний обмін не мають призвести до втрати традиційної цивілізаційної ідентичності України та поглинення східноєвропейської цивілізації «заходом» (від чого наполегливо застерігають теоретики «євразійства»), водночас пропонуючи Україні розчинитися в Азії). Натомість, треба сподіватись, що культурне відродження у поєднанні з адаптацією передових досягнень «Заходу» мають підняти східноєвропейську цивілізацію на принципово новий рівень розвитку.

Україна, яка займає географічно центральне положення серед країн з традиціями православного християнства, та багато століть була послідовним охоронцем його здобутків в умовах протистояння деструктивним впливам як мусульманського, так і західного католицького світів, має усі шанси зайняти гідне і провідне місце в системі майбутньої відродженої цивілізації.

Насамкінець варто торкнутися ідеї «розколоті України», сформульованої С. Гантінгтоном в його нашумілій книзі. З'ясовуючи, де проходить східний кордон західно-християнської цивілізації і слушно проводячи його по лінії, що відмежовує країни з католицьким і протестантським віросповіданням від країн з православним і мусульманським (Боснія, Албанія), автор доходить висновку, що цей кордон проходить через територію України, фактично відсікаючи кілька її

західних областей від основної території [28, с. 243–245]. Основною підставою для такого висновку він вважав факт переважно уніатського віросповідання мешканців західних областей України, а також схильність ешканців цього регіону до зміцнення з Європою на противагу схильності до зближення з Росією, котра переважає в східних і частково центральних регіонах [28, с. 255–258].

Проте, уніатське віросповідання, котре переважає лише на незначній частині території країни, базується на визнанні також і східно-християнських православних традицій і не може бути визначене чинником цивілізаційного розмежування. Українська людність, що тривалий час перебувала під владою західних держав, зберегла, проте, свою православну ідентичність та користується кириличним алфавітом, що не дає підстав говорити про розкол країни на цивілізаційному рівні та цивілізаційну окремішність її західних регіонів. Що стосується відмінностей у політичних симпатіях, то вони не перевищують міри внутрішнього конфлікту, наявного у будь якій іншій країні як «заходу», так і «сходу».

1. Африка. Энциклопедический справочник [Под ред. А. А. Громыко]. Т. 1–2. – М.: Сов. энциклопедия, 1986. 2. Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия с древнейших времён до XIII века / Э. О. Берзин. – М.: Восточная литература РАН, 1995. – 348 с. 3. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про Золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. – Харків: Фоліо, 2008. – 416 с. 4. Гимбутас М. Цивілізація Великої Богини: Мир Древней Европы / Мария Гимбутас [Пер. с англ.: San-Francisco, 1991]. – М.: Роспэн, 2006. – 572 с. 5. Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилёв. – М.: Мысль, 1989. – 784 с. 6. Давня історія України. – Том 1: Первісне суспільство [Під ред. П. П. Толочко, В. Н. Станко]. – К.: Наукова Думка, 1997. – 558 с. 7. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с. 8. Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие / Димитър Димитров. – Варна: Георги Бакалов, 1987. – 304 с. 9. Евразийство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Евразийство>. 10. Златковская Т. Д. Возникновение

государства у фракийцев / Т. Д. Златковская. – М.: Наука, 1971. – 267 с. 11. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации [Под ред. И. М. Дьяконова и Г. М. Бонгард-Левина]. – Т. 1–2. – М.: Наука, 1983; 1988. 12. Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. В 6 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М.: Ин-т экономических стратегий, 2006–2009. 13. Кульпин Э. Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства / Э. Кульпин. – М.: КомКнига, 2006. – 174 с. 14. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г. С. Лебедев. – СПб.: Евразия, 2005. – 640 с. 15. Лингвистический энциклопедический словарь [Под ред. В. Н. Ярцевой]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 684 с. 16. Массон В. М. Первые цивилизации / В. М. Массон. – Л.: Наука, 1989. – 276 с. 17. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / Дж. Мелларт. – М.: Наука, 1982. – 150 с. 18. Моисеев Н. Н. Судьба цивилизации. Путь разума / Н. Н. Моисеев. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 226 с. 19. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. / А. Л. Монгайт. – М.: Наука, 1974. – 408 с. 20. Мостяев О. Визначення місця українства у світовому цивілізаційному процесі / Олександр Мостяев // Українознавчий альманах. – К., 2012. – Вип. 8. – С. 20–24. 21. Народы и религии мира. Энциклопедия [под ред. В. А. Тишкова]. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 928 с. 22. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М.: Наука, 1990. – 262 с. 23. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия [Сост. Б. С. Ерасов]. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 556 с. 24. Тойнби А. Дж. Дослідження історії (Скорочена версія томів 1–6 Д. Ч. Сомервелла) / Арнольд Дж. Тойнбі [Пер. з англ.]. – Т. 1–2 – К., 1995. 25. Тойнби А. Дж. Постигание истории (Избранное) / А. Дж. Тойнби [Пер. з англ.]. – М.: Айрис-пресс, 2008. – 638 с. 26. Український геополітичний словник / Автор концепції, упоряд. і ред. В. С. Крисаченко; за заг. ред. О. С. Власюка, П. П. Кононенко. – К.: «МП Леся», 2010. – 531 с. 27. Филип Я. Кельтская цивилизация и её наследие / Ян Филип. – Прага: Изд-во Чехословацкой Акад. наук, 1961. – 215 с. 28. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самуэль Хантингтон [Пер. с англ. Т. Велимева, Ю. Новикова]. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – 604 с. 29. Цивилизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Цивилизация>. 30. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Гештальт и действительность / Шпенглер [Пер. с нем.]. – М.: Мысль, 1993. – 668 с. 31. Civilization [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Civilization>.

Тамара Кушерець

Ідеологічні передумови входження України в європейський цивілізаційний простір

Автор вказує на необхідність подолання «нерефлексивного» культу сучасної західної цивілізації у свідомості українців. Необхідною передумовою входження України в Європейський цивілізаційний простір є долучення до радикального перегляду змісту трьох основних ідеологій сучасності – лібералізму, консерватизму, соціалізму.

The author point out to the necessity of overcoming non-reflexive cult of modern Western civilization in the mind of the Ukrainian people. The necessary condition of Ukraine's entry into the European Civilization Space the author considers the addition to the radical revision of the content of three major ideologies of modernity – liberalism, conservatism, socialism.

Напрямок соціально-економічного розвитку для молодшої незалежної України був визначений наявністю того типу суспільства й економіки, який вже існує у кращій частині Європи і світу. Повертаючись від комуністичної утопії до реальності, українські люди прагнуть дорівнятися до західних, тобто стати такими, як вони заможними, демократичними, ліберальними, цивілізованими. Політична система, наспіх розбудована за демократичними зразками західного типу, повинна була забезпечити реформування економіки, успіхи якої у найкоротший термін дали б можливість перейти до нової постсучасної форми життя та відповідної їй постсучасної культури.

Проте, як показав двадцятилітній досвід незалежності, історія виявляється набагато повільнішою та набагато відкритішою. Вона вчить нас бути обережними щодо будь-яких утопій, адже комунізм теж обіцяв матеріальні статки, демократію і навіть свободу. Сьогодні стало очевидним, що ХХ століття відкинуло ілюзії не однієї утопії, а принаймні двох – соціалістичної і капіталістичної (ліберальної).

Уявлення про кінець історії, які пов'язувалися з остаточною перемогою ліберальної демократії у зв'язку з розвалом СРСР, дуже швидко були поставлені під сумнів. Балканська війна, що спалахнула у самому центрі Європи, зруйнувала міф про настання епохи миру у цій частині світу. Людство знову було повернено в історію, яка не просто не завершилася, а навпаки пришвидшила свою ходу внаслідок глобалізаційних процесів. У політиці західних держав активно став заявляти про себе правий радикалізм, який значною мірою був реакцією на еміграцію, в тому числі з постсоціалістичних країн. «Ренаціоналізація політики європейських держав належить до явищ, що свідчать про повернення до способів мислення й діяльності, які здавалося б, уже відійшли в далеке минуле» [1, с. 115]. Відродження інтересу до способів мислення і дії, які зародилися на світанку становлення індустріального суспільства, стало також характерною ознакою для всіх постсоціалістичних країн, які стали на шлях розбудови національних демократичних держав. При цьому не відбулося